

РОЗДІЛ ІІІ

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

УДК 177.5 (09)

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ОСМИСЛЕННЯ ІДЕЇ СУСПІЛЬНОЇ УГОДИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ

Д.В. Усов, доктор філософських наук, професор кафедри суспільних наук, Черкаський інститут пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України

Здійснений історико-філософський аналіз істотно важливих на сьогодні аспектів сучасного та новітнього контрактуалізму. Йдеться насамперед про спробу осмислення та реконструкції основних понять та принципів, генези, меж та перспектив розвитку теорії суспільної угоди в контексті її найістотніших історико-філософських вимірів вітчизняної філософської думки. Доведено, що самій ідеї суспільної угоди та її заломленні на інші істотні проблеми сучасної політичної філософії висвітлюється ціла низка істотних та вкрай необхідних нам на сьогодні (в нашому прагненні приналежності до європейської демократичної спільноти) понять та принципів. Проаналізована рецепція та творчий розвиток основних ідей сучасної соціальної та політичної філософії, репрезентованих працями провідних українських філософів.

Ключові слова: суспільна угода, свобода, довіра, соціальна справедливість, гідність

Зауважимо, що принцип суспільної угоди **актуалізує** не лише проблему справедливості, але й проблему свободи та проблему верховенства права як істотного морально-правового способу існування сучасного суспільства. Саме дискурс суспільної угоди містить у собі «фундаментальні філософські питання про природу людини і джерело соціальності, про характер взаємодії людей у суспільстві і способи її регуляції, про сутність моралі та права, про співвідношення примусу та свободи в суспільстві» [6, 354].

Важливим та безумовно актуальним є аспект ціннісно-нормативного осердя легітимності того чи іншого суспільного ладу, його держави, тобто визначення тих нормативних принципів, які є засадою справедливої правової держави. Що й потребує сучасного, морально-правового визначення легітимації як публічного процесу підпорядкування головних суспільних норм засадничому принципу суспільного буття – принципу справедливості.

Таким чином, необхідно знову і знову акцентувати увагу на істотно важливих на сьогодні аспектах сучасного та новітнього контрактуалізму. Йдеться насамперед про спробу осмислення та реконструкції основних понять та принципів, генези, меж та перспектив розвитку теорії суспільної угоди в контексті вітчизняної філософської думки, що й стало основним **предметом** дослідження нашої статті. Означений підхід вже частково репрезентовано працями таких знаних вітчизняних авторів як Г. Аляєв, А. Єрмоленко, Р. Димерець, В. Лях, В. Нечипоренко, М. Попович, С. Пролєєв, Л. Ситніченко, Н. Спасенко, Я. Стратій, М. Тур, О. Хома. Саме завдяки їх працям та перекладам стає все зрозумілішою теза про те, що самій ідеї суспільної угоди та її заломленні на інші істотні проблеми сучасної політичної філософії висвітлюється ціла низка істотних та вкрай необхідних нам на сьогодні (в нашому прагненні приналежності до європейської демократичної спільноти) понять та принципів. До того ж, й актуалізація, в контексті всебічного осмислення новітніх інтерпретацій свободи та відповідальності, інституцій та життєвого світу, також зумовлює необхідність реконструкції співвідношення їх універсальних, ліберально-індивідуальних та контекстуально-партикулярних (комунітаристських) складових, що є соціально-філософським втіленням взаємозв'язку таких принципово важливих людських рис, як наше прагнення бути вільними, навіть спілкуючись з іншими (близькими чи далекими) людьми.

У низці провідних праць з проблеми суспільної угоди постійно наголошується на значущості ідеї суспільної угоди для конституювання справедливої правової держави та подальшого її функціонування як спільноти громадян, які мають можливість вільно домовлятися, узгоджувати свої часто протилежні інтереси щодо нагальних для них суспільних проблем. Отже, для створення продуктивних теоретичних і методологічних засад дослідження ідеї суспільної угоди важливе значення набула рецепція та творчий розвиток основних ідей сучасної соціальної та політичної філософії, репрезентованих працями В. Андрющенка, О. Білого, Є. Бистрицького, А. Єрмоленка, Р. Зимовця,

Р. Кобця, М. Култаєвої, В. Любивога, В. Ляха, В. Нечипоренка, В. Пазенка, М. Тура, М. Поповича, С. Пролєєва, Л. Ситніченко, В. Хміля, В. Шамрай.

На наявності органічного зв'язку проблеми легітимації та ідеї суспільної угоди наголошує в своїх відомих розвідках А. Єрмоленко. Зокрема в одній зі своїх останніх статей «Морально-етична легітимація сфери політичного» (яка була опублікована в межах круглого столу журналу «Філософська думка» з промовистою назвою «Політична легітимація і насильство») він наголошує на тому, що «держава як влада не може спиратись тільки на силу тих, хто керує. Цьому має передувати ще й згода підпорядковуватись цій силі, тобто бажання тих, ким керують, жити разом. Отже, держава повинна мати авторитет і право підпорядковувати. Звісно, цей авторитет має визнаватись тими, кого підпорядковують. Водночас держава має виправдати свій авторитет, аби мати право підпорядковувати, зробити його легітимним, тобто виправданим, узаконеним, обґрунтованим. Таким чином, легітимація є й певною угодою між державою, суспільством і громадянином щодо монопольного права держави на насильство. А тому проблема легітимації конкретизується питанням: на основі чого здійснюється така угода, а отже, і питанням співвідношення правових та моральних норм» [5, 51-52]. З іншого боку, заслуговує на увагу (на засадах історико-філософського дискурсу) висловлена С. Пролєєвим теза про те, що «сучасна глибока криза автономії особи спонукає бачити в останній утопічний конструкт (хоча, вірогідно, цій спокусі й не слід піддаватися). А це, своєю чергою, ставить під сумнів феномен суб'єктивного визнання як соціального акту, внаслідок чого загалом підважується можливість легітимації» [8, 9].

В загальному методологічному сенсі критичної реконструкції значущості принципу суспільної угоди для сучасної та новітньої політичної філософії, спрямованої на осмислення проблем свободи, рівності, легітимності соціальних інституцій, важливим та плідним стає опертя на значний масив досліджень фахівців «київської філософської школи» в галузі політичної та практичної, комунікативної філософії, етики та філософської антропології. Принципово важливим є намагання осмислити проблему та ідею суспільної угоди в не лише

в морально-правовому, але й в методологічному вимірах, що свідчить не лише про недостатню кількість таких підходів, але й про їх перспективність та значущість, які дозволили б не лише описати нагальні проблеми, але й вказати шляхи вирішення складних конфліктних ситуацій сьогодення. На нашу думку, варто погодитися з розвинутою на вітчизняних теренах тезою Л. Ситніченко про методологічний сенс принципу суспільної угоди для новітньої політичної філософії, передусім для адекватного розгляду таких засадничих для соціальної та політичної філософії проблем, як проблема свободи, відповідальності, зради, справедливості, легітимності соціальних інституцій. Авторка справедливо вважає, що «суспільна угода набуває, попри її європейські витоки, універсального сенсу не лише в контексті проблем політичної справедливості, але й завдяки своїй засадничій ролі при політичному упорядкуванні соціального буття, створенні властивих йому форм урядування» [10, 4]. Вона також цілком слушно наголошує на тому, що філософське осмислення справедливості має бути зосередженим не тільки на матеріальних, але й на моральних та духовно-практичних аспектах соціального буття людини та підкреслює необхідність «прориву до Іншого» як певної методологічної настанови, що дає можливість вийти за межі розуміння соціальності як індивідуальної несвободи, пригноблення та несправедливості.

Особливого методологічного сенсу набули твори відомих не лише в Україні дослідників в галузі методології історико-філософської науки (В. Горський, С. Йосипенко, М. Култаєва, В. Лях, М. Попович, Н. Радіонова, М. Ткачук, В. Хміль, О. Хома, В. Шинкарук). Саме запропоновані цими авторами тлумачення історико-філософського дискурсу надали можливість та зумовили необхідність сучасного тлумачення запропонованої вже в теорії суспільної угоди Ж.-Ж. Руссо спроби синтезу голістського та індивідуалістичного підходів, а також переконали в плідності всебічного розкриття тези про те, що «договірна теорія пов'язує політичну легітимацію зі згодою кожного, тобто не просто з колективною, а з дистрибутивною вигодою» [3, 206]. На особливу увагу заслуговує також осмислення ідеї суспільної угоди

в роботі М. Тура «Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів» [11]. Дослідник прагне реконструювати проблему суспільної угоди в контексті аналізу зміни філософських парадигм (коли йдеться про твори Гоббса, Локка та Руссо) та концептуальних засад дискурсивно-етичної легітимації (трансцендентальна прагматика Апеля та твори Габермаса). Звертаючись до процесу формування соціального конструктивізму, автор наголошує передусім на важливості дослідження контрактуалістичного аргументу легітимації політичного панування в концепції Т. Гоббса. І в такому річищі означена монографія поглиблює й наші спроби віднайти відповідь на запитання: чому ця проблема стала однією з головних проблем сучасної політичної філософії від Нового часу до початку ХХІ століття та чому її варто й сьогодні вивчати та як на теренах політичної філософії Нового часу відбувається перехід від онтології до філософії свідомості та становлення, на цих засадах, соціального конструктивізму як загальної філософської методології. Іншими словами, «експлікація методологічних засад контрактуалістичного етатизму Гоббса уможливить виразне бачення особливостей інших модусів контрактуалістичної парадигми – лібералізму Дж. Локка, демократизму Ж.-Ж. Руссо та раціонально-правового конституціоналізму І. Канта. Саме Гоббсова політична філософія, що репрезентує легітимацію державного абсолютизму шляхом договірного об'єднання атомістичних індивідів, започаткувала традицію нормативного індивідуалізму в історії розвитку політично-культурної самосвідомості Заходу» [11, 47]. Важливими видаються нам і міркування М. Тура щодо осмислення взаємин угоди та моралі в філософії Д. Г'юма, який, як буде показано нижче, спростовує тезу про те, що «джерелом легітимації влади правителів є обіцянка підданих або первісна угода, як цілком справедливий та раціональний принцип» [11, 58]. Загальним же підсумком щодо сутності новочасної ідеї суспільної угоди автор вважає актуалізацію та необхідність подальшого дослідження пошуку рефлексивних форм легітимації: «Саме такою моделлю раціональної легітимації політичного панування постає ідея суспільної угоди, яку Гоббс перекладає із контексту природного (божественного) права на мову позитивного права.

Суспільна угода слугує універсальним чинником формально-процедурної легітимзації соціальної практики не лише в політичній, а й в економічній та інших царинах суспільного життя, утворюючи у такий спосіб одну із констант лібералізму» [11, 61].

Важливим та всебічно дослідженим виявився пошук нових підходів до започаткованих в роботах А. Єрмоленка, Д. Гергуна, Д. Кирюхіна, М. Рогожі, Л. Ситніченко, М. Тура, шляхів осмислення політичного конструктивізму Дж. Ролза, який віднайшов в контрактуалістичному аргументі засаду розбудови справедливого суспільства. Звертаючись до проблеми ролі та місця згоди в функціонуванні суспільних взаємин та в контексті пошуку ефективності та надійності соціальної моралі, українська дослідниця М. Рогожа наголошує на тому, що «суспільство – це штучний витвір людської волі та людського розуму, і може воно успішно функціонувати через покладання певного штучного засновку (договору чи угоди) в його підґрунття» [9, 183].

Важливою особливістю новітніх філософських праць О. Білого, А. Єрмоленка, С. Пролєєва стала їх органічна приналежність до царини дискусій про пошуки моральних засад сучасного суспільства, коли основні етичні настанови та цінності мусять полишити і, зрештою, полишають сферу приватного життя, а колективну безвідповідальність необхідно замінити колективною відповідальністю, а також довести що утилітаризм, інтуїтивізм та позитивізм не здатні стати основою вирішення соціальних конфліктів, оскільки не передбачають ніяких конструктивних процедур, придатних для вирішення моральних суперечок. У своїх дослідженнях українські філософи наголошують та тому, що суспільство не можна уявляти в якості спільноти дружньо налаштованих громадян.

Варто також зважати й на критичну характеристику комунікативної стратегії сучасного контрактуалізму. Вона була свого часу започаткована М. Фуко, у вітчизняній літературі розвинута О. Білим, який наголошує на необхідності корегування ситуації діалогу владними взаєминами. На його думку, «діалог не є цілковито добровільним обміном значеннями, спрямо-

ваними лише на взаєморозуміння. Він являє собою раціоналізовану форму широкого спектру відношень: комунікативних, відношень панування і відношень, що постають у процесі стратегічної дії. Ось чому аналіз діалогу лише з погляду внутрішньої комунікативної раціональності є недостатнім» [1, 12]. Йдеться про важливу для осмислення ідеї суспільної угоди внутрішню асиметрію діалогу, яка полягає «у можливості здійснювати владу лише стосовно вільних суб'єктів, свобода яких провокує апеляцію, зумовлює потребу у виробленні суспільної угоди, внаслідок чого асиметрія може бути збереженою або видозміненою» [Там само].

Розгортання тези про те, що згода в суспільстві формується не лише завдяки консенсусу, але й завдяки особистій та колективній відповідальній турботі про спільні проблеми та потреби в межах свого «життєвого світу», потребувало опертя на сучасні дослідження проблем свободи, відповідальності, «життєвого світу». В праці «Проблеми сутності свободи: методологічні та соціальні виміри» М. Попович [7], аналізуючи «свободу від» та «свободу для», виокремлює романтично-консервативну і ліберальну стратегії свободи: «для лібералізму свобода індивіда обмежена свободою та існуванням інших людей, тоді як романтичний консерватизм виходить з обмеження свободи насамперед власними внутрішніми можливостями індивіда. Отже, свобода по-консервативному переноситься у сферу суб'єктивного і приватного життя людини, а все громадське і публічне життя обмежене порядком і дисципліною» [7, 3]. Виокремлені ж крайнощі ліберального та романтичного тлумачень свободи присутнісно свідчать про те, що можуть бути «негаразди», як з негативною, спрямованою до індивідуального самоствердження, так і з позитивною свободою, що часто захоплюється не громадським простором, а простором спільноти.

Істотним, суголосним постмодерним соціокультурним реаліям стає трансформація тих вимірів свободи, на які звертає увагу відомий український дослідник В. Лях. Він наголошує на тому, що прагнення людини до самовизначення та соціально-економічні чинники інформаційного суспільства

вимагають від людей більшої креативності та свободи. У своїх розвідках з філософії свободи та філософії ідентичності Є. Бистрицький актуалізує запропонований свого часу М. Гайдегером та Ж.-Л. Нансі методологічний сенс реконструкції взаємин свободи та ідентичності.

Плідною ідея суспільної угоди стала і для роздумів відомого українського теоретика філософії права та політичної філософії С. Головатого про Гоббса, Локка та Руссо. Своє дослідження політичної філософії Дж. Локка він завершує актуальними на сьогодні підрозділами про теорію «суспільного договору» та концепцію «довіри»: «За допомогою концепції «довіри» Локк обстоював позицію, згідно з якою призначення та межі державної влади визначаються метою, задля якої утворюють політичне суспільство, і тому державна влада в жодному разі не може бути свавільною або ж бути питанням волі. «Довіра» в рамках теорії Локка виступає як логічним наслідком, так і гарантією природної політичної чесноти; довіра лежить в основі договору, яким створюється суспільство, спільнота» [2, 273]. С. Головатий також наголошує на важливій особливості роздумів Локка про суспільну угоду, яка полягає в тому, що Локк «визнаючи договірний характер людей поміж собою, водночас не визнавав договірних зобов'язань людини стосовно державної влади. За баченням Локка, «правителі» – це всього-на-всього «представники народу», «довірені особи народу», яких можна «усунути» від виконання цієї функції, якщо вони «втратять довіру» народу» [2, 274].

Одне із засадничих питань сучасної соціальної філософії та політичної антропології, яке сформульоване свого часу Ж.-Ж. Руссо та потребує розвитку та поглиблення за сучасних умов кризового та глобального суспільства, звучить наступним чином: яке обмеження свободи може вважатися справедливим? То ж йдеться про важливе на сьогодні прагнення не лише прихильників лібералізму, особливо в його так би мовити «моральній версії», але й класиків комунітаристського способу філософування поєднати дискурс чеснот та спільноти, як засад справедливого суспільного ладу, з доктриною природного права, вкоріненого, як відомо, в ідеї власного «Я» та розумінні держави як захисника приватного

інтересу. В. Нечипоренко слушно зауважує, що найбільшим благом не лише Руссо вважає рівність та свободу, а остання тлумачиться як «умова можливості самої суспільної угоди. Тільки громадянин вільний може бути відповідальним у моральному і правовому плані за свої вчинки як підданий і як суверен» [6, 374].

На відміну від спроб обґрунтування правових та моральних принципів поза історичними умовами, проте на засадах конкретного договору, Руссо звертається до процедурного типу легітимації. Зауважимо, що у вітчизняній літературі на цю обставину, особливо у важливому для нас аспекті теорії суспільної угоди, першим звернув увагу А. Єрмоленко, коли він зазначив: «Суспільний договір, який характеризується розривом з природним станом, означає новий суспільний принцип регуляції діяльності: він показує, яким чином у поведінці людей місце інстинктів може заступати справедливість. Ситуація, в якій кожний індивід з усіма своїми природними правами тотально погоджується зі спільнотою, потребує умов, за якими лише ті правила можна вважати легітимними, які виражають всезагальний інтерес, чи всезагальну волю» [4, 152]. Проте спроби аналізу класичної спадщини Руссо в працях вітчизняних філософів (А. Єрмоленка, Н. Литвиненко, Л. Ситніченко, Н. Спасенко, О. Хоми) дали підстави стверджувати про нагальність подальшого дослідження цього важливого дискурсу суспільної угоди. Зауважимо, що саме аналіз роздумів Руссо в царині політичної філософії та антропології відомим німецьким дослідником Г. Маєром, дав можливість стверджувати, що саме Руссо поставив одне із важливих і на сьогодні питань: на яких засадах може існувати суспільство? Визначаючи головну мету трактату Руссо «Про суспільну угоду» відомий перекладач та дослідник його творів О. Хома наголошує на основному зусиллі Руссо, спрямованому на пошуки такого політичного устрою, який «забезпечував би добробут і безпеку всіх громадян, а не партикулярні інтереси певних політичних сил» [12, 224].

Сказане уможливорює **висновок** про те, що основною ідеєю українського філософського контрактуалізму стала думка про те, що суспільна угода – це угода індивідів з приводу умов морального визнання існуючих політичних

структур та інституцій. І лише ті з них, які не суперечать ідеалу правової держави, можуть бути визнані, підтримані людьми, заслуговуючи на їхню довіру.

А рецепція та творчий розвиток основних здобутків сучасної соціальної та політичної філософії, репрезентованих працями вітчизняних дослідників набувають важливого значення для створення продуктивних теоретичних засад дослідження ідеї суспільної угоди. Послідовний аналіз принципів осмислення суспільної угоди свідчить про справжні витoki її значущості, яка полягає передусім в тому, що саме суспільна угода є засадою всіх конкретних угод та істотних взаємин громадян та влади. А репрезентований вже творами Гоббса та Локка, а потім і Руссо, вихід за межі природного стану став втіленням виникнення нового суспільного принципу регуляції діяльності, спрямованої на справедливе облаштування світу.

Отже, стан дослідження ідеї суспільної угоди у вітчизняній літературі свідчить про важливість осмислення та реконструкції основних понять та принципів, генези, меж та перспектив розвитку теорії суспільної угоди в контексті її найістотніших історико-філософських вимірів. Завдяки працям відомих вітчизняних філософів стає все зрозумілішою теза про те, що в самій ідеї суспільної угоди та її заломленні на інші суттєві проблеми сучасної політичної філософії, висвітлюється ціла низка істотних та вкрай необхідних нам на сьогодні її вимірів та складових.

Література

1. Білий О. Політична легітимація і насильство // Філософська думка. – №2. – 2013. – С. 9-26.
2. Головатий С. Верховенство права: від ідеї до доктрини. – К.: Фенікс, 2006. – 624 с.
3. Гьофе О. Розум і право: Складові інтеркультурного правового дискурсу: пер. с нем. / Отфрід Гьофе; Пер. Л. Ситніченко, М. Култаєва. – К.: Альтерпрес, 2003. – 264 с.
4. Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія. Підручник. / А.М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
5. Єрмоленко А. Морально-етична легітимація сфери політичного // Філософська думка. – 2013. – №2. – С.51-58.
6. Нечипоренко В. Нормативно-ціннісне обґрунтування справедливої держави // Ціннісно-нормативне обґрунтування соціальних теорій. – К.: Наукова думка, 2013. – С.354-408.
7. Попович М.В. «Свобода від» і «свобода для» // Проблеми сутності свободи: методологічні та соціальні виміри. Матеріали Науково-теоретичної конференції 26 жовтня 2007 року. – К., 2007. – С.3-8.

8. Пролесев С. Політична легітимація і насильство // Філософська думка. – 2013. – №2. – С.5-59.
9. Рогожа М.М. Соціальна мораль: колізії мінімалізму. – К.: Парапан, 2009. – 216 с.
10. Ситніченко Л.А. «Суспільна угода»: метафора чи методологічний принцип сучасної політичної філософії (Дж. Ролз) // Мультиверсум. Філософський альманах: [Зб. наук. праць]. – Вип. 46. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – С.3-12.
11. Тур М.Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів. – К.: Парапан, 2006. – 396 с.
12. Хома О. Трактат Ж.-Ж. Руссо «Про суспільну угоду» // Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. – К.: Port-Royal, 2001. – С. 219-274.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОСМЫСЛЕНИЯ ИДЕИ ОБЩЕСТВЕННОГО ДОГОВОРА В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Д.В. Усов

Проведен историко-философский анализ существенно важных аспектов современного и новейшего контрактализма. Речь идет, прежде всего, о попытках осмысления и реконструкции основных понятий и принципов, генезиса, границ и перспектив развития теории общественного договора в контексте ее существенных историко-философских измерений отечественной философской мысли. Доказано, что в самой идее общественного договора и ее преломлении на другие существенные проблемы современной политической философии освещается целый ряд существенных и крайне необходимых нам на сегодня (в нашем стремлении принадлежности к европейскому демократическому сообществу) понятий и принципов. Проанализирована рецепция и творческое развитие основных идей современной социальной и политической философии, представленных трудами ведущих украинских философов.

Ключевые слова: общественный договор, свобода, доверие, справедливость, достоинство.

SOME FEATURES OF REFLECTING THE IDEAS OF THE SOCIAL CONTRACT IN MODERN UKRAINIAN PHILOSOPHY.

D.V. Usov

The historical and philosophical analysis of aspects of contemporary and new contractualism, which are essential for today, were carried out. First of all, this is an attempt to comprehend and reconstruct the main concepts and principles, genesis, boundaries and prospects of the theory of social agreement in the context of its most significant historical and philosophical measurement of domestic philosophical thought. It is proved that the idea of a public agreement and its refusal to other significant problems of contemporary political philosophy is highlighted by a number of essential and urgent needs (in our wish of belonging to the European democratic community) concepts and principles. The reception and creative development of the basic ideas of modern social and political philosophy, represented by the works of the leading Ukrainian philosophers, has been analyzed and also their attempts to comprehend the problem and the idea of a social agreement not only in the moral-legal, but also in methodological meaning.

The main idea of the Ukrainian researchers of contractual philosophy was the idea that a social contract is an agreement between individuals in a way of the moral recognition of existing political structures and institutions. And only those that do not contradict the ideal of the constitutional state can be recognized, supported by people, deserving their trust.

A consistent analysis of the methodological principles and principles of comprehension of a social contract indicates the true origins of its significance, which lies, first of all, in the statement that the social agreement is the basis of all concrete agreements and the equal relations of citizens and authorities.

Key words: social contract, freedom, trust, justice, dignity.